

Η ΠΟΛΙΣ-ΚΡΑΤΟΣ : ΠΑΡΑΓΩΓΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. [ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ](#)

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ακαδημίας,
Κύριοι Πρόεδροι,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Τὰ ἐκφραστικὰ μέσα πὺν διαθέτω εἶναι κατώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα πὺν χρειάζομαι γιὰ νὰ ἀποδώσω τὰ συναισθήματα πὺν με διακατέχουν τούτην τὴν ὥρα.

Κύριοι Συνάδελφοι,

Δεχθεῖτε, παρακαλῶ, τὶς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴ μεγάλη τιμὴ πὺν μου ἐπιδαψιλεύσατε, καλώντας με νὰ συμπαρακαθήσω μαζί σας καὶ νὰ μετάσχω με τὶς μικρὲς δυνάμεις μου στὸ ἔργο πὺν ἐπιτελεῖτε. Στὸ λίγο διάστημα πὺν εἶμαι κοντὰ σας ἀναμέτρησα τὶς πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς εὐθύνες πὺν τὸ συνοδεύουν καὶ διδάχθηκα πολλά. Ὑπολογίζω στὴν εὐμενὴ συνδρομὴ σας, γιὰ νὰ μπορέσω νὰ ἀνταποκριθῶ στὰ καθήκοντά μου.

Κύριε Πρόεδρε,

Σὰς εὐχαριστῶ γιὰ τοὺς φιλόφρονες λόγους, με τοὺς ὁποῖους δώσατε τὸν τόνο στὴν τελετὴ τῆς ἐπίσημης ὑποδοχῆς μου στὴν Ακαδημία τῶν Ἀθηνῶν. Σὰς τοὺς ὑπαγόρευσε ἡ εὐγενικὴ καρδιά σας καὶ ἡ καλὴ διάθεσή σας ἀπέναντί μου.

Ἀγαπητὲ Συνάδελφε Κύριε Διονύσιε Ζακυθινέ. Ἀφοῦ ὑπῆρξατε ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες πρεσβύτερος ἐν ἐπιστήμῃ ἀδελφὸς καὶ πρόθυμος σύμβουλος, δεχθήκατε νὰ γίνετε καὶ ἀνάδοχός μου ἐν Ακαδημίᾳ. Σὰς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τιμὴ πὺν μοῦ ἐκάματε καὶ γιὰ τὴ θερμότητα τῆς προσλαλιᾶς σας.

Κύριοι Συνάδελφοι,

Μὲ καλέσατε ἀνάμεσά σας ἐκτιμώντας κάποιες ἐπιστημονικὲς ἐπιδόσεις μου. Ἀλλ' αὐτὲς δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ δικές μου. Σὲ μεγάλο βαθμὸ ὀφείλονται στὴν ἀγωγή καὶ στὴν ἐκπαίδευση πὺν ἔλαβα ἀπὸ γονεῖς καὶ διδασκάλους. Στὴ μέση ἐκπαίδευση εἶχα τὴν τύχη νὰ διδαχθῶ ἀπὸ μελλοντικὸς πανεπιστημιακούς, τοὺς ἀειμνήστους Γιάννη Ἀποστολάκη καὶ Χαρίτωνα Χαριτωνίδη, ἔπειτα καὶ Ακαδημαϊκό, καθὼς καὶ τὸν ἀειθαλῆ Γιάννη Κακριδῆ. Στὴ φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δέχθηκα κατ' ἐξοχὴ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση τῶν ἀειμνήστων Σωκράτη Κουγέα, Κωνσταντίνου Ἀμαντου, Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, Νίκου Βέη, Γεωργίου Ἀναγνωστοπούλου. Ὡς δάσκαλό μου ἀναφέρω πάντοτε καὶ τὸν σεβαστὸ Πρόεδρο Κωνσταντῖνο Τσάτσο, γιὰτὶ παρακολούθησα ἐπὶ πολλὰ χρόνια τὸ φιλοσοφικὸ φροντιστήριό του με μεγάλη μου ὠφέλεια. Ἀργότερα, στὸ Παρίσι, ἐνισχύθηκα ἠθικὰ καὶ πρακτικὰ

ἀπὸ τοὺς ἀείμνηστους καθηγητὲς Fernand Chapouthier καὶ Andre Aymard, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἀκμαῖο καθηγητὴ Pierre Demargne. Ὀφειλόμενο χρέος ἀποτίω ἐπίσης, ἀναγνωρίζοντας ὡς δασκάλους μου ἐκείνους ἀπὸ τοὺς συμφοιτητὲς μου ποὺ μᾶς καθιστοῦσαν κοινωνοὺς τῶν ὁποίων ἀναγνωσμάτων τους, ποὺ ἦσαν καὶ πολλὰ καὶ ποικίλα καὶ σημαντικά. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, γύρω στὸ 1930, οἱ φοιτητὲς διαβάσαμε πολὺ: ὄχι μόνον τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὶς ἐξετάσεις, ἀλλὰ καὶ ξένα ἐγχειρίδια καὶ ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ κλασσικὰ λογοτεχνήματα καὶ προσπαθοῦσαμε νὰ ἐξοικειωθοῦμε μὲ τὰ πρωτοποριακὰ ρεύματα. Συζητώντας, ἀνταλλάσσαμε γνώσεις καὶ ἐντυπώσεις καὶ παρακινούμαστε ἀμοιβαίᾳ στὴν ἀνακάλυψη νέων πνευματικῶν θησαυρῶν.

Ἡ ἀπόλυσή μου ἀπὸ τὴ δικτατορικὴ κυβέρνησις εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν ἐπιστημονικὴ παραγωγὴ μου. Θὰ ἦσαν πολὺ πιὸ ἐκτεταμένες, ἂν δὲν μοῦ προσφερόταν ἄλλη θέσις, στὸ ἐξωτερικόν. Γιὰ τοῦτο ἀναπολῶ μὲ εὐγνωμοσύνη ὅλους τοὺς ξένους συναδέλφους ποὺ προκάλεσαν σχετικὲς προσκλήσεις καὶ ἰδιαίτερά τοὺς φίλους τῆς Λυὼν ποὺ μὲ κάλεσαν κοντά τους καὶ ἀγωνίσθηκαν, μαζί μὲ μέλη τῆς Academie des Inscription et Belles-Lettres, νὰ κάμψουν τὴν ἀπροθυμίαν τοῦ καθεστώτος νὰ μοῦ ἐπιτρέψει τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴ χώρα.

Στὴ σχέσις μαθητὴ πρὸς δάσκαλον, ποὺ μὲ συνέδεσε μὲ τὸν ἀείμνηστο Σωκράτη Κουγέα ἀπὸ τὴ χρονιά ποὺ ἤμουν πρωτοετὴς φοιτητὴς ὡς τὸ θάνατό του, ἦλθε τώρα νὰ προστεθεῖ μιὰ ἄλλη σχέσις: ἡ ἔδρα ποὺ μοῦ κάνατε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἐμπιστευθεῖτε, Κύριοι Συνάδελφοι, εἶναι ἀναβίωσις ἐκείνης ποὺ λάμπρυνε μὲ τὴν ἐπιστήμην του καὶ τὸ ἠθικὸ ἀνάστημά του ὁ μπάρμπα-Σωκράτης: ἔτσι ἀποκαλοῦσαμε μὲ τρυφερότητα οἱ πιὸ στενοὶ μαθητὲς του ἐκεῖνον τὸν ἄνδρα ποὺ ἐνέπνεε ἀπειρο σεβασμὸ καί, ὅταν χρειαζόταν, τὸ δέος. Βεβαιωθεῖτε, παρακαλῶ, ὅτι ἔχω συναίσθησις τῶν προσθέτων καθηκόντων, μὲ τὰ ὁποῖα μὲ βαρβαίνει ἡ διαδοχὴ τοῦ ἀειμνήστου δασκάλου μου.

Ἀπὸ τὶς παραδόσεις καὶ τὰ φροντιστήρια τοῦ Κουγέα καὶ τοῦ Κεραμοπούλλου βλάστησε τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τοὺς διάφορους τύπους ἀρχαίων ἐλληνικῶν κρατῶν, καὶ μάλιστα γιὰ ἐκεῖνον ποὺ οἱ πρόγονοί μας χαρακτήριζαν μὲ τὸν ὄρο π ὁ λ ι ς. Τότε διάβασα γιὰ πρώτη φορὰ τὰ «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀνάμεσα σ' ἄλλα θέματα, προσέγγισα καὶ τοῦτο κατὰ διαστήματα, χωρὶς νὰ βιασθῶ νὰ τὸ προωθήσω. Ἀπὸ δύο ὅμως χρόνια ἀσχολοῦμαι κυρίως μ' αὐτό. Εἶναι λοιπὸν εὐνόητο καὶ συγγνωστὸ ὅτι ἐπέλεξα μέσα σ' αὐτὸν τὸν κύκλον τὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας μου.

Τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ κράτη ὑπάγονται σὲ διάφορους τύπους. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ διέκριναν μὲ τοὺς ὄρους: ἔ θ ν ο ς, π ὁ λ ι ς, σ ύ σ τ η μ α δ ή μ ω ν, κ ο ι ν ό ν. Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴ προστέθηκε ἓνας νέος τύπος, ἡ ἐλληνιστικὴ μοναρχία, ποὺ ὅμως δὲν πῆρε διακριτικὸ ὄνομα· ὁ λόγος θὰ φανεῖ σὲ λίγο. Ἀπὸ τὴν ἄλλην μεριά ὑποψιάζομαι ὅτι σὲ πολὺ παλιὰ ἐποχὴ ὑπῆρξε καὶ ἓνας ἄλλος τύπος κρατοῦς, ποὺ δὲν ἐπέζησε στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους: αὐτὸς ὁ τύπος περιοριζόταν σὲ μία κώμη.

Ἡ λέξη π ό λ ι ς σήμαινε ἀρχικὰ «ἀκρόπολη». Ἐπειτα πῆρε τὴ σημασίαν τοῦ οἰκισμοῦ πού προστατευόταν ἀπὸ ἀκρόπολη. Στὴ συνέχεια χαρακτήρισε τὸ κράτος πού ὀργανώθηκε γύρω ἀπὸ ἕναν τέτοιον οἰκισμό. Ἀργότερα τὴ βλέπουμε νὰ δηλώνει τὸ κράτος γενικά. Παράλληλα συναντοῦμε τὴ λέξη π ό λ ι ς νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀνθρώπινες ομάδες: τοὺς κατοίκους μίας πόλεως· τοὺς πολίτες καὶ γενικότερά τους ὑπηκόους ἑνὸς κράτους τύπου πόλεως. Ἡ ἴδια προσέλαβε ἀκόμη τὶς σημασίες «ἐκκλησία τοῦ δήμου», «πολιτικά δικαιώματα», «πολιτικός βίος», «ἐπικράτεια» καὶ ἄλλες, πού παραλείπω, γιατί δὲν ἀνήκουν στὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο. Μετὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ λέξη π ό λ ι ς ἔχασε ὅλες τὶς πολιτικὲς σημασίες της καὶ περιορίσθηκε στὴ σημασία τοῦ ἀστικοῦ οἰκισμοῦ, μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὡς σήμερα. Ἄλλα δεδομένα μᾶς δείχνουν, πῶς ἀντιλαμβάνονταν οἱ ἀρχαῖοι τὸ κράτος πού ὀνόμαζαν μ' αὐτὴ τὴ λέξη: 1) Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει αὐτὸ τὸ κράτος ὡς εἶδος κ ο ι ν ω ν ί α ς, δηλαδή ὡς κοινότητα ἀνθρώπων, στὴν ὁποίαν ὑπάγει ἄλλοτε τοὺς πολίτες, ἄλλοτε τοὺς ἰδίους καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους, ἄλλοτε ὅλους τοὺς ἐλεύθερους, ἄλλοτε καὶ τοὺς δούλους. 2) Οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν τὰ κράτη π ό λ ε ω ν ὅχι μὲ τὸ ὄνομα τῶν ἀντιστοίχων οἰκισμῶν (π.χ. Ἀθῆναι, Κόρινθος), οὔτε μὲ τὸ ὄνομα τῶν ἀντιστοίχων περιφερειῶν (π.χ. Ἀττική, Κορινθία), ἀλλὰ μὲ τὸ ἐθνικὸ τῶν πολιτῶν ἢ, γενικότερα, τῶν κατοίκων (π.χ. Ἀθηναῖοι, Κορίνθιοι). 3) Οἱ ἴδιοι δὲν εἶχαν τὴν ἔννοια τοῦ κράτους ὡς ὄντοτος διαφορετικῆς ἀπὸ τοὺς πολίτες του οὔτε τὴν ἔννοια τῆς δημόσιας παρουσίας, τὴν ὁποία θεωροῦσαν κοινὴ παρουσία τῶν πολιτῶν. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δεδομένα προκύπτει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ταύτιζαν τὸ κράτος τύπου πόλεως μὲ μίαν ομάδα ἀνθρώπων. Τὸ ἀκριβὲς περίγραμμα αὐτῆς τῆς ομάδας, ρευστὸ στὰ ἀριστοτελικά κείμενα καὶ ἀσαφὲς μέσα ἀπὸ τὰ ἄλλα δεδομένα, ὀρίζεται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα: Πλείστα ἀρχαῖα χωρὶα μαρτυροῦν τὸ συμβιβαστὸ τοῦ κράτους πόλεως μὲ τὴν παραδοσιακὴ βασιλεία, δηλαδή μὲ πολιτεύμα χωρὶς πολίτες. Ἄρα ἡ κοινότητα πού ἀποτελοῦσε τὸ κράτος πόλεως ἦταν εὐρύτερη ἀπὸ τὰ ἄρρενα ἐνῆλικα μέλη της, τοὺς πολίτες τῶν ἀβασίλευτων καθεστώτων. Ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι αὐτὴ ἡ κοινότητα δὲν περιλάμβανε τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς δούλους.

Ὅπως τὰ κράτη τύπου π ό λ ε ω ς, ἔτσι καὶ τὰ κράτη τύπου ἔ θ ν ο υ ς συνέπιπταν μὲ μίαν κοινότητα, ἡ ὁποία ἦταν ἕνα «ἔθνος» δηλαδή ἕνα φύλο, ὅπως λέμε σήμερα. Ἡ ταύτιση κράτους καὶ ομάδας, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ διπλὴ σημασία τοῦ ὅρου ἔθνος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ κράτη ἐθνῶν, ὀνομάζονταν, ὅπως καὶ οἱ π ό λ ε ι ς, μὲ ἐθνικὰ ὀνόματα: Μακεδόνες, Μολοσσοί.

Τὰ κράτη πού χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σ υ σ τ ῆ μ α τ α δ ῆ μ ω ν περιλάμβαναν δήμους, δηλαδή κῶμες. Καὶ αὐτὰ δηλώνονταν μὲ ἐθνικὰ ὀνόματα: Ἡραιεῖς, Δυμαῖοι.

Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ἐκφέρονταν καὶ τὰ κ ο ι ν ά, πού ἦσαν ὁμοσπονδίες ἢ συνομοσπονδίες πόλεων: Φωκεῖς, Βοιωτοί, Αἰτωλοί, Ἀχαιοί.

Όλα λοιπόν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κράτη, πού ἀναλύσαμε, ἀπλά καὶ ὁμοσπονδιακά, ταυτίζονταν μὲ μία κοινότητα, τὴν κοινότητα τῶν πολιτῶν καὶ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν τους. Βέβαια, αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀφορᾷ στὴν τυπικὴ διάσταση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κράτους, ὅπως καὶ στὴν ἰδέα πού εἶχαν γιὰ τοῦτα τὰ κράτη τοὺς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Οἱ ἴδιοι διέστελλαν ἀπὸ τὸ κράτος τοὺς φορεῖς τῆς ἐξουσίας μέσα στὸ κράτος. Γιὰ νὰ ἀποδώσουν αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἔπλασαν τὸν ὄρο *πολίτευμα*, πού δὲν πρέπει νὰ τὸν καταλαβαίνουμε μὲ τὴ σύγχρονή του σημασία. Ἡ σημερινὴ ἔννοια «πολίτευμα» ἀποδιδόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μὲ τὸν ὄρο *πολιτεία*. Ὁ ὄρος *πολίτευμα* ὀρίσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «τὸ κύριον τῆς πόλεως», τὸ στοιχεῖο πού κυριαρχεῖ μέσα στὸ κράτος. Ὁ ἴδιος εἶπε ὅτι αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ταυτιζόταν ἄλλοτε μὲ ἓνα ἄνθρωπο, ἄλλοτε μὲ λίγους καὶ ἄλλοτε μὲ πολλούς. Ἐνας: ἦταν ὁ παραδοσιακὸς βασιλέας ἢ ὁ τύραννος· λίγοι: οἱ πολῖτες μίας ὀλιγαρχίας· πολλοί: οἱ πολῖτες στὴ δημοκρατία.

Ἐνας ἦταν καὶ ὁ ἑλληνιστικὸς μονάρχης. Ἀλλ' αὐτὸς δὲν ἦταν τὸ «κύριον» στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς κοινότητος πού ταυτιζόταν μὲ τὸ κράτος· ἦταν τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Γιὰ τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἔπλασαν ἰδιαίτερον ὄρο γιὰ τὶς ἑλληνιστικὲς μοναρχίες, ἀλλὰ τὶς δήλωναν συνοπτικὰ μὲ τὸν ὄρο «οἱ βασιλεῖς» καὶ κάθε μία χωριστὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε ἡγεμόνα: βασιλεὺς Πτολεμαῖος, βασιλεὺς Ἀντίοχος.

Συνοψίζουμε: τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κράτη, ἀντίθετα μὲ τὴ ρωμαϊκὴ *res publica* καὶ τὰ γινώριμα σὲ μᾶς κράτη τῶν νεωτέρων χρόνων, ταυτίζονταν μὲ φυσικὰ πρόσωπα: μὲ ἓνα φυσικὸ πρόσωπο ἢ ἑλληνιστικὴ μοναρχία· μὲ μία κοινότητα τὰ παλαιότερα ἀπὸ αὐτὴν ἑλληνικὰ κράτη. Αὐτὲς οἱ κοινότητες ἦσαν δύο εἰδῶν: οἱ κοινότητες πού ταυτίζονταν μὲ κράτη ἐθνῶν εἶχαν φυλετικὴ ὄντοτητα· οἱ κοινότητες πού ταυτίζονταν μὲ κράτη πόλεων ἢ συστημάτων δήμων ἢ ἀπλῶν δήμων εἶχαν συγκροτηθεῖ κατὰ χώραν, ἀπὸ συνοίκους, τὰ πρῶτα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ μιὰ πόλη, τὰ ἄλλα σὲ μία περιοχὴ χωρὶς πόλη. Οἱ κοινότητες πού ταυτίζονταν μὲ *κοινὰ* εἶχαν διπλὴ ιδιότητα: ἦσαν ἔθνη, ἀπὸ τὴν καταγωγὴ τους, καὶ ἄθροισμα τῶν μελῶν τῶν ὁμόσπονδων τοπικῶν κοινοτήτων.

Τὰ παλαιότερα ἀπὸ τὰ κράτη τύπου πόλεως ἰδρύθηκαν ἀπὸ ὁμάδες μεταναστῶν ἢ προσφύγων πού εἶχαν ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὰ μητρικὰ ἔθνη τους, κατὰ τὶς μετακινήσεις πού σημειώθηκαν ἀνάμεσα στὸ 1125 καὶ στὸ 900 π.Χ. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὁμάδες μεταναστῶν ἀνῆκαν στὸ δωρικὸν ἔθνος, πού διασπάσθηκε σὲ πολλὰ μικρὰ τμήματα καὶ αὐτὰ ἔδωσαν νέα σειρὰ μεταναστῶν. Ὅμαδες προσφύγων, ἐκτοπισμένων ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς καὶ ἄλλα μεταναστευτικὰ φύλα, τράπηκαν πρὸς τὶς Κυκλάδες, τὰ νησιὰ καὶ τὰ παράλια τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τὴν Κύπρο. Οἱ ὁμάδες τῶν μεταναστῶν ἢ τῶν προσφύγων ἵδρυναν ἀμέσως κράτη στοὺς τόπους τῆς ἐγκαταστάσεώς τους. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ διαφορὰ παραδόσεις· εἶναι ὅμως καὶ εὐλογο: οἱ ἐπὶ πλὺδες ἀντιμετώπιζαν σοβαρὰ προβλήματα ἐσωτερικῆς ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως καὶ κρίσιμο πρόβλημα ἀσφαλείας· δὲ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιβιώσουν χωρὶς τὴν ἀνάπτυξη κρατικοῦ

μηχανισμού. Αυτά τὰ κράτη ἔγιναν σχεδὸν ἀμέσως ἢ ἀργότερα κράτη τοῦ τύπου πόλεως. Προϋπόθεση αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μοναδικοῦ ἢ τοῦ κύριου οἰκισμού τους σὲ πόλη. Γιὰ νὰ γίνεи τοῦτο τὸ τελευταῖο, χρειάζονταν δύο πράγματα: προστασία αὐτοῦ τοῦ οἰκισμού ἀπὸ ἀκρόπολη καὶ ἐγκατάσταση σ' αὐτόν τῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἀνάπτυξη παραγωγικῶν δραστηριοτήτων δευτερογενῶν καὶ τριτογενῶν καθὼς καὶ ἡ οἰκιστικὴ παράμετρος δὲν ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητα χαρακτηριστικά της ἀρχαίας πόλης.

Τὰ ἔθνη ποὺ δὲ διασπάσθηκαν κατὰ τὶς μεταναστεύσεις σχημάτισαν κράτη τύπου ἔθ ν ο υ ς. Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ μερικὰ πολὺ μεγάλα τμήματα ἐθνῶν, π.χ. τὰ δύο τμήματα τῶν Λοκρῶν καὶ τὰ ἀδελφὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἡλείων. Αὐτὰ τὰ κράτη δὲν εἶχαν ἀστικὸ κέντρο καὶ διέθεταν ἀδύνατη κεντρικὴ ἐξουσία. Ἡ ἀδυναμία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ὀφειλόταν στὴν ἐνίσχυση τοπικῶν ἐξουσιῶν. Αὐτὲς συνέχιζαν ἐξουσίες ἐπὶ αἱματοσυγγενικῶν ὁμάδων τύπου γένους καὶ φρατρίας, καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχε ἐγκατασταθεῖ σὲ μία κώμη δική της. Μέσα στοὺς κόλπους τῶν κρατῶν τύπου ἔθνους σημειώθηκαν τέσσερες διαφορετικὲς ἐξελίξεις: 1) ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἐξασθένησε μέχρι σημείου ἐξαφανίσεως καὶ οἱ τοπικὲς κοινότητες αὐτοδιατέθηκαν ὡς δ ἡ μ ο ι, σ υ σ τ ῆ μ α τ α δ ἡ μ ω ν ἢ καὶ π ό λ ε ι ς· 2) ἀντίθετα, ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἐνισχύθηκε καὶ συγκρότησε τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους, ἀκόμη καὶ ὅταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀναπτύχθηκε Ἀστικὸ κέντρο τύπου πόλεως· 3) ἐπῆλθε ἰσορροπία κεντροφύγων καὶ κεντρομόλων δυνάμεων, ὅποτε οἱ κῶμες τοῦ ἔθνους ποὺ ἐξελίχθηκαν σὲ πόλεις δὲν ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ αὐτο, ἀλλὰ σχημάτισαν κ ο ι ν ό ν, δηλαδὴ ὁμοσπονδία ἢ συνομοσπονδία· 4) τέλος, ὁλόκληρο τὸ κράτος ἔθ ν ο υ ς ἔγινε κράτος π ό λ ε ω ς.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς ἐκβάσεις τοῦ κράτους ἔθ ν ο υ ς ἔδωσαν δευτερογενῶς καὶ αὐτὲς κράτη π ό λ ε ω ς. Κράτη τύπου δ ἡ μ ο υ ἢ σ υ σ τ ῆ μ α τ ο ς δῆμων ἐξελίσσονταν σὲ κράτη τύπου π ό λ ε ω ς. Π ό λ ε ι ς κοινῶν ἀποστάτησαν καὶ ἔμειναν ἀνεξάρτητες γιὰ κάποια διαστήματα, μερικὲς μάλιστα ἐπανειλημμένα. Τὸ ἴδιο πέτυχαν ἀκόμη καὶ π ό λ ε ι ς ἐθνικοῦ κράτους μὲ ἰσχυρὴ κεντρικὴ ἐξουσία, ὑπὸ ὁρισμένες εὐνοϊκὲς περιστάσεις.

Ἡ περίοδος παραγωγῆς κρατῶν πόλεων, κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ἄρχισε γύρω στὸ 1000 π.Χ. καὶ ἔληξε γύρω στὸ 350 π.Χ. Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶχε περὶ τὰ 350 κράτη τύπου π ό λ ε ω ς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 250 ἦσαν ἀνεξάρτητα καὶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη κ ο ι ν ῶ ν. Ἡ ροπὴ πρὸς τὴ δημιουργία κρατῶν τύπου π ό λ ε ω ς ἢ τὸ μετασχηματισμὸ σὲ π ό λ ε ι ς κρατῶν ἄλλου τύπου ἦταν ἀκατανίκητη. Τὰ αἷτια αὐτῆς τῆς ροπῆς ἦσαν ποικίλα: δὲ μπορούσε νὰ συμβεῖ διαφορετικὰ μέσα σὲ τόση διάρκεια χρόνου καὶ τόση ἔκταση χώρου. Ἐπισημαίνουμε τὰ τυπικότερα. Οἱ ὀλιγάνθρωπες ὁμάδες μεταναστῶν ἢ προσφύγων ποὺ εἰσχώρησαν ἀνάμεσα σὲ ξένους πληθυσμοὺς ὑποχρεώθηκαν νὰ ἰδρύνουν μικροσκοπικὰ κράτη. Ἡ ταχύτερη ἢ βραδύτερη ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν κρατῶν σὲ π ό λ ε ι ς ἦταν ἀναπόφευκτη, κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ ἀναφέραμε. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς οἱ μικρὲς κοινότητες δὲ θέλησαν νὰ

ένωθουν με άλλες, συγγενικές και γειτονικές, δείχνει ότι πολύ γρήγορα είχαν διαπιστώσει ότι ήσαν αυτοδύναμες και αυτόρκεις. Μερικές από τις πρωτογενείς αυτόνομες δωρικές εγκαταστάσεις στην Πελοπόννησο και, αργότερα, στην Κρήτη ίδρυσαν αποικίες πολύ κοντά τους, αποικίες που εμφανίζονται στη συνέχεια ως ανεξάρτητα κράτη. Το γεγονός ότι ούτε η συγγένεια ούτε η γεωγραφική συνέχεια ίσχυσαν για τη δημιουργία περισσότερο εκτεταμένου κράτους πείθει ότι κάποιος άλλος παράγων ήταν περισσότερο αποφασιστικός: αυτός θα ήταν η εμπειρία που είχε αποκτηθεί στη μητρόπολη ότι οι μικρές κοινότητες ήσαν σε θέση να αυτοδιοικούνται σε συνδυασμό με το δισταγμό πειραματισμού με μεγαλύτερες κρατικές μονάδες. Οι υπόλοιπες πόλεις ιδρύθηκαν, άμεσα ή έμμεσα, έπειτα από τη διάσπαση κρατών τύπου έθνους κατά χώραν. Σ' αυτή την περίπτωση λειτούργησε ο συνδυασμός άλλων παραγόντων: αναπτύχθηκαν τοπικά συμφέροντα, συνήθως αντίθετα με τα συμφέροντα άλλων κοινοτήτων του ίδιου έθνους, και δοκιμάσθηκε η ικανότητα των τοπικών αρχών να λύουν τα τοπικά προβλήματα κατά τρόπο που να μη χρειάζεται ή ανάμειξη των απομακρυσμένων και αρχαϊκών κεντρικών αρχών.

Η ροπή προς ίδρυση κρατών τύπου πόλεως εξασθένησε κατά τα μέσα του τέταρτου αιώνα π.Χ., αφού μετασχηματίσθηκαν σε πόλεις τα τελευταία συστήματα δήμων που απέμεναν ακόμη και ενισχύθηκαν τα κοινά και τα συγκεντρωτικά έθνικά κράτη· τέλος η έκβαση των συγκρούσεων του Φιλίππου Β' με έλληνικά κράτη τύπου πόλεως έδειχνε ότι αυτός ο τύπος κράτους δεν θα μπορούσε να επιβιώσει. Κατά την ελληνιστική εποχή, κατά την οποία επιβλήθηκαν ως υπερδυνάμεις οι μοναρχίες των διαδόχων, οι ελληνικές πόλεις είτε υποτάχθηκαν στη μία ή στην άλλη από αυτές είτε έγιναν δορυφόροι τους, είτε εντάχθηκαν σ' ένα από τα δύο κοινά, το αρχαϊκό και το αιτωλικό, είτε φυτοζώησαν και παρήκμασαν.

Αφού ιχνογραφήσαμε με πολύ άδρές γραμμές τις συνθήκες της παραγωγής κρατών τύπου πόλεως στα πλαίσια της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, θα συνεχίσουμε με τον ίδιο τρόπο σε εκτιμήσεις σχετικές με τις επιδράσεις που είχε ο ίδιος τύπος κράτους στην ελληνική ιστορία. Τονίζουμε ότι μάς ενδιαφέρει η επισήμανση των επιδράσεων της πόλεως ως τύπου κράτους και όχι των πόλεων ως ατομικών κρατών.

Η πόλη επέδρασε πρώτιστα επάνω στην ίδια: δηλαδή διαμόρφωσε τον έαυτό της. Η ώριμη πόλη διαφέρει πάρα πολύ από την πρώιμη. Οι πόλεις που προήλθαν από διάσπαση φύλου έμοιαζαν αρχικά με το μητρικό φύλο ως προς τις δομές και τις λειτουργίες του: ήσαν, κυριολεκτικά, μικρογραφίες του. Οι ιωνικές πόλεις παρέλαβαν από το ιωνικό έθνος τη διαίρεσή του σε τέσσερες φυλές, οι δωρικές πόλεις συνέχισαν τη διαίρεση του δωρικού έθνους σε τρεις φυλές. Οι αρχικές διαφορές των πόλεων σε σχέση με το έθνος τους περιορίζονταν στο χαρακτήρα των μέν και του δέ και στη συνείδηση αυτού του γεγονότος. Ως προς τον χαρακτήρα, είδαμε ότι, ενώ τα έθνη στηρίζονταν στη

συγγένεια, οί πόλεες καθορίσθηκαν γεωγραφικά. Ακόμη και πόλεες με όμοιογενή πληθυσμό Ίωνων ή Δωριέων δεν ήσαν πια οί Ίωνες, οί Δωριείς, αλλά κλάσματα του αντίστοιχου έθνους πολιτικά αυθυπόστατα. Αυτή ή κατάσταση έκφράσθηκε με την επικράτηση νέων διακριτικῶν όνομάτων: οί Δωριείς που έγκαταστάθηκαν στην Κόρινθο ήσαν από πολιτική άποψη όχι Δωριείς, αλλά Κορίνθιοι.

Αυτή και μόνη ήταν ή πρώτη διαφοροποίηση της πόλεως από τὸ ἔθνος. Έπειτα ή πόλη απομακρύνθηκε περισσότερο από τὸ ἔθνος, καθώς υποχρεώθηκε νά αντιμετωπίσει νέες ανάγκες. Αυτή ή απομάκρυνση έγινε βαθμιαία. Ενδιαφέρον έχει ή παρακολούθηση τῶν ιωνικῶν και τῶν δωρικῶν φυλῶν στις ιωνικές και στις δωρικές πόλεες. Σέ πρώτη φάση οί πόλεες δεν τίς έθιξαν, ανέθεσαν όμως σ' αυτές νέα καθήκοντα. Έτσι ή πόλη τῶν Αθηναίων και διάφορες δωρικές πόλεες χρησιμοποίησαν τίς φυλές ως έκλογικούς συλλόγους: κάθε φυλή αναδείκνυε χωριστά τὰ μέλη τῶν βουλευτικῶν σωμάτων και ἄλλων συλλογικῶν ἀρχῶν. Οί μεγάλες στρατιωτικές μονάδες τῶν Λακεδαιμονίων αντιστοιχοῦσαν στις τρεῖς φυλές που κληρονόμησαν από τὸ ἀδιαίρετο δωρικό ἔθνος. Έπόμενη φάση ήταν ή προσθήκη νέων φυλῶν στις παλαιός. Τοῦτο έγινε σέ πόλεες που δέχθηκαν στους κόλπους τους νέους πολίτες. Αυτοὶ δέ μπορούσαν νά καταταγοῦν στις παλαιές φυλές, γιατί ήσαν κλειστές στους ξένους, καθώς τὰ μέλη τους συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς και με κοινές λατρεῖες. Όταν ή πόλη τῶν Έφεσίων ἐνέγραψε νέους πολίτες, πολλαπλάσιους από τους παλαιούς, οί παλαιός φυλές συμπύχθηκαν σέ μία. Περισσότερο ριζικό μέτρο ήταν ή αντικατάσταση ὅλου του συστήματος τῶν ἀρχαίων φυλῶν, από ένα νέο, τεχνητό, στηριζόμενο σέ γεωγραφική βάση. Μερικές πόλεες πήγαν πιὸ πέρα: ανέθεσαν τίς λειτουργίες που ἐπιτέλεσαν ως τότε οί φυλές σέ δήμους. Με τὰ δύο τελευταία βήματα οί πόλεες, κοινότητες τοπικά διαμορφωμένες και καθορισμένες, καταργοῦσαν και τὰ τελευταία κατάλοιπα του αίματοςυγγενικοῦ ἔθνους.

Στὰ κράτη ἔθνων, που ἀπέμειναν κατὰ την κλασσική ἐποχή, οί πολιτικές εξελίξεις ὁδήγησαν είτε στην ἐνίσχυση της παραδοσιακῆς μοναρχίας είτε στην ἀνατροπή της από την ἀριστοκρατία. Τὰ συστήματα δὴ μὲν ἀναδύνονται στὸν ἱστορικὸν ὀρίζοντα με ἀριστοκρατικά πολιτεύματα. Μόνη ή πόλη γνώρισε ἐπὶ πλέον αὐτῶν τῶν πολιτευμάτων, την τιμοκρατία, την τυραννίδα και τὴ δημοκρατία. Αὐτὰ τὰ τρία πολιτεύματα δεν ὑπῆρξαν ἀπότοκα της πόλεως, ἀλλά, ὅπως τὸ διέκρινε ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, τοῦ ἐκάστοτε συσχετισμοῦ δυνάμεων τῶν κατὰ χώραν κοινωνικῶν ομάδων. Ὅσοπο ή πόλη δεν ὑπῆρξε ἀπλῶς ὁ χώρος, μέσα στὸν ὁποῖον γεννήθηκαν και ἔπесαν τιμοκρατίες, τυραννίδες και δημοκρατίες. Ἐνέκλειε και ή ἴδια παράγοντες που συνετέλεσαν ἰδίως στὸ ρυθμὸ τῶν πολιτειακῶν μεταλλαγῶν και στην εἰδική φυσιογνωμία της ἑλληνικῆς τιμοκρατίας, της ἑλληνικῆς τυραννίδας και της ἑλληνικῆς δημοκρατίας. Ἰσως τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν πόλεων ἐξηγεῖ την ταχύτητα, με την ὁποία συγκεντρώνονταν και δροῦσαν οί δυνάμεις που ἐπέβαλλαν ή κατέλυαν τὰ

διάφορα καθεστῶτα. Ὁ ἴδιος παράγων ἔκαμε δυνατὴ τὴν ἐπικράτηση, ἀλλὰ καὶ τὴ λειτουργία, τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Ἡ ἄμεση δημοκρατία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν πόλεων ἔφθασε στὰ ἀκραῖα ὅρια συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὰ κοινὰ καὶ ἀξιοποιήσεώς τους ἀνάλογα μὲ τὶς ἱκανότητές τους.

Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή της ἡ πόλις ὑπῆρξε τύπος κράτους πιὸ προχωρημένος καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸς σὲ σχέση μὲ τοὺς τύπους ἔθνοϋς, δῆμοϋ καὶ συστῆματος δήμων. Καὶ αὐτοὶ οἱ τύποι βελτιώθηκαν βαθμιαῖα, ἀπὸ ἐσωτερικοὺς λόγους ἢ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς πόλεως. Ἀλλὰ δὲν τὴν ἔφθασαν ποτέ, γιατί καὶ ἐκείνη ἐξελισσόταν, καὶ μάλιστα μὲ μεγαλύτερη ταχύτητα. Μερικὰ συστήματα δήμων ἔγιναν πόλεις νωρίτερα ἀπὸ τὴν ὥριμανση τῶν κατάλληλων τοπικῶν συνθηκῶν. Τοῦτο προῆλθε ἀπὸ τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς κοινότητος, πού ἤθελαν νὰ τὴν ἐκσυγχρονίσουν μαρτυροῦνται ὅμως καὶ ἐπεμβάσεις φιλικῶν ξένων δυνάμεων πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Γνωρίζουμε ἐπίσης περιπτώσεις ἐπιστροφῆς κοινότητος ἀπὸ τὴ μορφή πόλεως στὴ μορφή συστήματος δήμων, ὅλες κατ' ἀπαίτηση ἐχθρικῆς ξένης δυνάμεως. Ἔτσι φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ πόλις λογιζόταν γενικὰ ὡς πηγὴ πλεονεκτημάτων γιὰ τὴν κοινότητα καί, κατ' ἐπέκταση, γιὰ τοὺς φίλους της καὶ ὅτι, συνακόλουθα, ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς ιδιότητος εἶχε γι' αὐτὴ δυσμενεῖς συνέπειες, ἐνῶ συνέφερε στοὺς ἐχθροὺς. Ἄν μάλιστα συνέβαινε ἡ πόλις πού διαλύθηκε νὰ ἦταν δημοκρατική, ἡ διάλυσή της ἱκανοποιοῦσε ἐκ τῶν ὑστέρων τοὺς ὀλιγαρχικοὺς πού ἐπικρατοῦσαν στίς κῶμες.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ πόλις ἔδειξε μεγάλον ἐγωισμό παρῆχοντας πολιτικὰ δικαιώματα σὲ ξένους μόνο κατ' ἐξαίρεση. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν ἀποτελεῖ ιδιότητα τῆς πόλεως. Πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἐντοπίζεται σὲ ὀρισμένες πόλεις, καὶ μάλιστα ὅχι σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας τους. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπῆρξαν πολὺ φειδωλοὶ σὲ πολιτογραφήσεις κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, καὶ κατὰ τὸν προηγούμενο ἀφαίρεσαν τὴν ἀθηναϊκὴ ἰθαγένεια ἀπὸ πολίτες πού εἶχαν ἓνα γονεὶ μὴ Ἀθηναῖο. Οἱ ἴδιοι ὅμως ἐνέγραψαν στοὺς καταλόγους τοὺς νέους πολίτες κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα. Ἡ ἀρχαϊκὴ Σπάρτη δὲν ἦταν τόσο ἀποκλειστικὴ ὅσο ἡ κλασσικὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά παρατηροῦμε ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς πόλεις τῆς Κρήτης, πολλὰς τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Δωδεκανήσου, καθὼς καὶ ἡ Κυρῆνη δέχθηκαν νέους πολίτες σὲ πολὺ μεγάλα ποσοστά· στὴν Ἐφεσο, μάλιστα, οἱ νέοι πολίτες ἦσαν πολλαπλάσιοι ἀπὸ τοὺς παλαιούς. Τέλος δὲ φαίνεται ὅτι τὰ κράτη τύπου ἔθνοϋς ἢ συστήματος δήμων ἦσαν ἰδιαίτερα πρόθυμα σὲ πολιτογραφήσεις. Γενικὰ ἀποκομίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλες οἱ ἀρχαῖες κοινότητες, ἔθνη, συστήματα δήμων, πόλεις, ἔτειναν κατ' ἀρχὴ νὰ διατηρήσουν τὴν ἤδη κεκτημένη ὁμοιογένειά τους ἢ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ὑπὸ διαμόρφωση συνοχὴ τους. Ὅταν συνέτρεχαν καὶ ἄλλοι λόγοι, αὐτὴ ἡ τάση γινόταν ἐντονότερη ἢ, ἀντίστροφα, ἐξασθενοῦσε. Οἱ Σπαρτιάτες ἐκλείσαν τελείως τὰ σύνορά τῆς κοινότητός τους σὲ ξένους, ὅταν ὑπέβαλαν τοὺς ἄνδρες σὲ καθεστῶς διαρκοῦς ἐπιστρατεύσεως καὶ τὰ ἀγῶρια σὲ ἀγωγή πού ἔτεινε νὰ τὰ καταστήσει

πειθαρχικούς στρατιώτες και πολίτες. Άς φαντασθούμε ένα ξένο να γίνεται πολίτης της Σπάρτης, χωρίς να έχει υποστεί αυτή την αγωγή: θα ήταν ένα στοιχείο αναφομοίωτο και επικίνδυνο. Η εισδοχή νέων πολιτών στο πολιτικό σώμα των Αθηναίων έγινε στα πλαίσια των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη, όχι μόνο για να δοθεί το πλεονέκτημα της πολιτείας σε στοιχεία που δεν το είχαν, ενώ ήταν εγκατεστημένα στην Αττική από πολλούς αιώνες, αλλά και για να αυξηθεί ο όγκος της δημοκρατικής παρατάξεως. Το αντίστροφο μέτρο, ή αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων από εκείνους που είχαν πατέρα ή μητέρα μη αθηναϊκής καταγωγής, ψηφίσθηκε όταν η ιδιότητα τόν Αθηναίου πολίτη συνεπαγόταν υλικές απολαβές, οι οποίες θα ήταν τόσο μεγαλύτερες όσο λιγότεροι θα ήταν οι δικαιούχοι. Μεγάλους Αριθμούς νέων πολιτών δέχθηκαν π ό λ ε ι ς με πληθυσμό κατώτερο από τις ανάγκες τους, ιδίως σε θέματα αὐτάρκειας και ασφαλείας.

Επίσης λανθασμένη είναι ή άποψη, κατά την οποία ή π ό λ η είναι υπεύθυνη για τόν πολιτικό κατακερματισμό των αρχαίων Ελλήνων. Επίσης τὰ ἔθνη και τὰ συστήματα δήμων, και τὰ κοινὰ τοποθέτησαν τήν ανεξαρτησία τους ὑψηλότερα από τήν ἐθνική ἐνότητα. Ἐξ ἄλλου ή παγκόσμια ἱστορία μᾶς διδάσκει ὅτι τὰ κράτη ὄχι μόνον εἶναι ἀπρόθυμα νὰ παραιτηθοῦν ἀπό τήν αὐτονομία τους, για νὰ μετᾶσχουν σ' εὐρύτερο κρατικό σχηματισμό, ἀλλά και προβάλλουν ἔνοπλη ἀντίσταση. Τὰ μεγάλα κράτη ὅλων τῶν ἐποχῶν σχηματίσθηκαν με τήν ἐπιβολή κάποιου ἰσχυροῦ στοὺς ἀσθενέστερους. Ἡ διάσπαση τῶν αρχαίων Ἑλλήνων σε πολλὰ κράτη δὲν ὀφείλεται στήν π ό λ η, ἀλλά στο γεγονός ὅτι κανένα ἑλληνικό κράτος, π ό λ η, ἔ θ ν ο ς, ἀργότερα ἑλληνιστική μοναρχία, δὲν ἀπέκτησε τή δύναμη πού χρειαζόταν για νὰ προσαρτήσσει ὅλα τὰ ἄλλα.

Ἐξ ἴσου ἀβάσιμες εἶναι δύο ἄλλες γνώμες, ἀντίθετες μεταξύ τους. Ἡ μία ἀποδίδει στήν πόλη τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικισμοῦ. Ἡ ἄλλη τήν κατηγορεῖ ὅτι συνέθλιψε τὸ ἄτομο και μεταφέρει σ' αὐτήν τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς κόλασης ἀπὸ τὸν Dante: *città dolente* (πόλη πού ὑποφέρει).

Ὅτι ή ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικισμοῦ ἦταν ἄσχετη με τήν π ό λ η, φαίνεται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις: Ὁ ἀτομικισμὸς ἔκαμε δύο ἄλματα κατὰ τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα. Τὸ πρῶτο ἄλμα ἔγινε κατὰ τήν ἀρχαϊκή ἐποχή μέσα στὶς πόλεις, ἀλλά περιορίσθηκε στοὺς ἀριστοκρατικούς και ἐπιχειρηματικούς κύκλους. Τὸ δεύτερο ἄλμα ἔγινε κατὰ τήν ἑλληνιστική ἐποχή. Τότε ὁ Ἀτομικισμὸς διαδόθηκε σ' εὐρύτερους κύκλους. Ἄλλα τοῦτο συνέβη μέσα σε πόλεις πού εἶχαν πιά ἀποβάλλει τὸ πνεῦμα τῆς π ό λ ε ω ς και ἔξω ἀπὸ πόλεις, στα πλαίσια τῶν ἑλληνιστικῶν μὲν βασιλείων.

Ἡ ἀντίληψη τῆς π ό λ ε ω ς ὡς κράτους πού καταπίεζε τοὺς πολίτες του ἔχει τροφοδοτηθεῖ ἀπὸ τήν ὅλη εἰκόνα τῆς Σπάρτης και ἀπὸ τήν ἐνίοτε καχύποπτη ή και δεσμευτική συμπεριφορὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου ἀπέναντι σε δημόσιους ἄνδρες ή σε πολίτες πού ἔδειξαν ἀντικομφορμιστικές διαθέσεις. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα δὲν ἀφοροῦν τήν π ό λ η. Ἀναφέρονται σε δύο συγκεκριμένες π ό λ ε ι ς και μάλιστα σε συγκεκριμένες φάσεις τῆς ἱστορίας τους. Ἡ

περίπτωση της Σπάρτης και των δωρικών πόλεων της Κρήτης συνδυάζει αρχαϊκά, προπολιτικά, κατάλοιπα με μέσα προς έξυπνέρευση τοῦ στρατοκρατικοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν κοινοτήτων. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀθήνας συνδέεται με τὴν παθολογία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὅχι καν με τὴν ὅλη ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἐξ ἄλλου αὐτὴ ἡ ἀρνητικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ π ό λ η ὀφείλεται σὲ φιλελεύθερο οὐμανιστὴ τοῦ 19ου αἰῶνα.

Μερικοὶ νεώτεροὶ ἱστορικοὶ διακρίνουν στὴν πόλη τὸ γενεσιουργὸ παράγοντα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ τουλάχιστον τῶν περισσότερων χαρακτηριστικῶν ἐκφάνσεών του. Ἔτσι ἔχει λεχθεῖ ὅτι ἡ π ό λ η ἐνέπνευσε καὶ θεμελίωσε τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό· ὅτι ἦταν ὁ μοναδικὸς φορέας του· ὅτι δημιούργησε καὶ προστάτευσε τὶς τέχνες· ὅτι, ἀφοῦ ἔγινε ἐστία τοῦ ἠθικοῦ, πνευματικοῦ, αἰσθητικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ πρακτικοῦ βίου, τοὺς ἀνέπτυξε καὶ τοὺς ἐμπλούτισε ὅσο καμμία ἄλλη πολιτικὴ κοινωνία· ὅτι παρήγαγε τὴν τραγωδία καὶ τὴν κωμῳδία, τὴν κλασσικότητα καὶ τὸ κάλλος, τὴν πνευματικὴ χειραφέτηση· ὅτι ἔπλασε τὸν πολίτη. Τολμῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα ὅμοια ἔχουν διατυπωθεῖ δογματικά, ἐμπειρικά. Ὅτι ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὶς ἀνώτερες μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ, εἶναι ἀναμφισβήτητο. Πρέπει ὅμως νὰ διακριθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς π ό λ ε ω ς ἀπὸ τὴ συμβολὴ ἄλλων παραγόντων, ἐντοπισμένων σὲ π ό λ ε ι ς. Οἱ ἔρευνές μου δὲν καλύπτουν αὐτὸν τὸν τομέα. Ἐχῶ ὅμως μερικὲς ἀπόψεις ἢ ὑποθέσεις πρὸς ἐπαλήθευση. Θὰ ἀναφέρω μερικὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα τῶν δύο περιπτώσεων. Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἡ πόλη ποὺ παρήγαγε τὸν πολίτη καὶ τὸ νόμο. Ἡ βασιλευομένη πόλις δὲν εἶχε οὔτε πολίτες οὔτε νόμους. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ εἶναι προϊόντα ὅχι τῆς π ό λ ε ω ς, ἀλλὰ τῆς ἀριστοκρατίας μέσα στὶς πόλεις. Πρῶτοι πολίτες ἦσαν οἱ ἀριστοκράτες - ὅλοι ἢ ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτοὺς - ποὺ πῆραν στὰ χέρια τοὺς τὴ διακυβέρνηση τῆς π ό λ ε ω ς, μετέχοντας στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου καὶ ἐκλέγοντας τοὺς ἀρχόντες. Οἱ ἀρχαιότεροι νομοθέτες ἀνῆκαν στὸ ἴδιο κοινωνικὸ στρώμα καὶ ἐργάσθηκαν, ὅταν ἐπικρατοῦσε αὐτό. Κλήθηκαν νὰ συντάξουν νόμους, γιατί οἱ παλαιοὶ κανόνες δικαίου, οἱ θέμιστες, δὲν ἀνταποκρίνονταν στὶς νέες οἰκονομικές, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις, συνθήκες καὶ ἀνάγκες, ποὺ ἀπαιτοῦσαν σύγχρονες δικαιοκῆρυξεις, καὶ μάλιστα γραπτές. Ἀντίθετα, ἡ πλαστικὴ ἐξισορρόπηση, στὶς εἰκαστικὲς τέχνες καὶ στὴν ποίηση, δυνάμεων ποὺ ὁρμοῦν ἐκ τῶν ἔνδον καὶ δυνάμεων ποὺ συγκροτοῦν τὶς πρῶτες καὶ συνέχουν τὸ ὅλο φαίνονται νὰ ἀνακλοῦν τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων καὶ τῆς π ό λ ε ω ς. Μέτρο διακρίνει ἐπίσης τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στὸ περιβάλλον του. Ἀρμονία χαρακτηρίζει τὴ σύσταση τοῦ πολιτικοῦ ὅλου καὶ τὶς σχέσεις του με τὰ μέλ.ῃ του. Οἱ ἐπαναστάσεις στρέφονταν ἐναντίον καθεστώτων, ὅχι ἐναντίον τῆς π ό λ ε ω ς, ἢ ὅποια καταφάσκεται ὡς ἀναγκαῖο καὶ ἀναντικατάστατο πλαίσιο ἢ καὶ προστατευτικὸ περίβλημα τῶν ἀτόμων. Τὸ κάλλος στὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα ἴσως ὑποδηλώνει τὴν ἱκανοποίηση τοῦ πολίτη ἀπὸ τὸ περιβάλλον του.

Γενικά ἡ π ό λ η δὲ συμπίπτει μὲ καμμία ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς π ό λ ε ι ς. Ἡ π ό λ η εἶναι ὅ,τι αὐτὲς εἶχαν κοινό. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ διακρίνουμε μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια τὴν ἐπίδραση τῆς π ό λ ε ω ς ἀπὸ τὴν ἐπίδραση κάθε συγκεκριμένης π ό λ ε ω ς ἢ τοῦ συνόλου τῶν π ό λ ε ω ν στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία. Ἀλλὰ οἱ π ό λ ε ι ς δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἀναπτύξεις τοῦ ἴδιου τύπου κοινότητας. Ἔτσι ἡ π ό λ η ἦταν ἔμμεσα παραγωγὸς καὶ τῶν φαινομένων ποὺ πραγματοποιήθηκαν μέσα στὶς π ό λ ε ι ς καί, τελικά, τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἄσκησαν οἱ π ό λ ε ι ς στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία.